

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНИН АЛДЫНДАГЫ
БАШКАРУУ АКАДЕМИЯСЫ**

Б. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ–ОРУС СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 23.17.559

Кол жазма укугунда

УДК: 327.7

Конгайтиева Гульжаз Анарбековна

**Кыргызстан жана Борбордук Азиянын геосаясий процесстери
ааламдашуу шартында**

23.00.02 – Саясий институттар, процесстер жана технологиялар

**Саясат таануу илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2018

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин саясий-укуктук дисциплиналар кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчи: Философия илимдеринин доктору, профессор
Исаев Кусеин

**Расмий
оппоненттер:**

**Жетектөөчү
мекеме:**

Диссертация 2018-жылдын «___» _____ саат ___ Кыргыз Республикасынын президентинин алдындагы башкаруу академиясы жана Б. Ельцин атындагы кыргыз–орус славян университетине караштуу саясий жана социология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.23.17.559 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720040, Бишкек шаары, Панфилов көчөсү, 237. 720000, Бишкек ш., Эркиндик бульвары 36, 106-аудитория.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын президентинин алдындагы башкаруу академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720040, Бишкек шаары, Панфилов көчөсү, 237

Автореферат 2018-жылдын _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,

саясий илимдеринин кандидаты

Ч.Ш. Абдыраманова

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Борбордук Азиядагы геосаясий процесстер заманбап дүйнөнүн трансформацияланышы жана аталган чөлкөмдүн эл аралык мамилелер тутумундагы маанисинин жогорулашы менен мүнөздөлөт. Эл аралык мамилелер системасынын глобалдык жаңы конфигурациясынын калыптанышы Борбордук Азия мамлекеттерин жаңы кырдаалга жараша тышкы жана ички саясатты жүргүзүүсүнө негиз боло алат.

Ошону менен биргеликте постсоветтик Борбордук Азиянын дүйнөлүк экономикага кириши анын геэкономикалык маанисин жогорулатты жана дүйнөлүк деңгээлдеги акторлор аталган чөлкөмгө өз кызыкчылыктарын жүргүзүүгө алып келди. Ошол эле учурда Борбордук Азиянын өлкөлөрү өз алдынча дүйнөлүк саясатка жана экономикага биригип, эл аралык мамилелердин катышуучулары менен алакаларын өстүрүп кеңейтүүдө.

Борбордук Азиядагы геосаясий процесстер заманбап чакырыктар жана коркунучтар менен да шартталууда. Афганистанда уланып жаткан саясий туруксуздук БА өлкөлөрүнүн коопсуздугуна жана туруктуулугуна таасирин түздөн-түз тийгизиши мүмкүн. Ал биринчи кезекте эл аралык терроризм, диний экстремизм жана нарко бизнестин жайылышы. Мындай кырдаал Борбордук Азияны дүйнөлүк саясаттагы бирден бир маанилүү объектке айлантты.

Ааламдашуу процесси Кыргыз Республикасын Борбордук Азия (БА) мамлекеттери менен аймакташып, геосаясий жана социалдык-экономикалык аренада өз максатын жана ордун көрсөтүүдө. Совет бийлигинин кулашы менен Борбордук Азия өлкөлөрү (Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан жана Түркменистан) менен Кыргыз Республикасынын өз ара алакаларында, алардын тышкы саясий мамилелеринде маанилүү өзгөрүүлөр менен коштолгон бай тарыхый жолду басууда.

Борбордук Азиядагы мамлекеттер ааламдашуу шартында өз ара мамилелердин мүнөзү орчундуу өзгөрүүлөргө жана дүйнөлүк деңгээлде маңыздуу жаңыланууларга дуушар болууда. Кыргызстан тышкы эл аралык саясий байланыштардын диверсификациясы менен Борбордук Азия чөлкөмүндө бекем байланбаган, өз кызыкчылыктарын ишке ашырууда бул чөлкөмдөгү шериктештиктер (союздар) менен интеграциялуу түзүмдөргө ашкере таасир бербеген жаңы өнөктөштөрдү (партнерлорду) издеп табуу бакытында иш жүргүзүүдө. Эл аралык мамилелерде Кыргыз Республикасы өз ара алакалашуунун борборуна улуттук-мамлекеттик, стратегиялык жана экономикалык кызыкчылыктарды жогору коюу менен иш алып барууда.

Геосаясий байланыштардын кеңейүүсү, глобалдашуу, коомдун маалыматташуусу учурдагы Борбордук Азия мамлекеттерине коркунуч туудурган көйгөйлөр тууралуу иштөө илимий көз карашты талап кылат.

Аталган диссертациялык иштин актуалдуулугу Кыргыз Республикасы үчүн Борбордук Азия алкагында эң маанилүү жана келечек көйгөйлөрүн жеңилдетүү үчүн көрүлгөн чаралардын бири.

Жогоруда белгиленгендер изилдөө ишинин актуалдуулугун баса белгилейт жана бүгүнкү күндүн муктаждыгын терең изилдөөнү талап кылат.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Саясат таануу жана укук кафедрасынын илимий изилдөөчү иштеринин тематикалык планына кирет. Диссертациялык ишке 2014-2018 жылдар аралыгындагы автордун илимий изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы киргизилген.

Диссертациялык изилдөөнүн **максаты** болуп, ааламдашуу мезгилиндеги Борбордук Азия чөлкөмүндө Кыргызстандын геосаясий процесстериндеги абалына комплекстүү, системалуу талдоо жүргүзүү жана келечектеги приоритеттүү өнүгүү багыттарына сунуштарды иштеп чыгуу. Коюлган максатка ылайык төмөнкүдөй **милдеттерди** чечүү абзел:

– мамлекеттер аралык геосаясий процесстерди изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизин аныктоо;

- Борбордук Азияда Кыргыз Республикасынын геосаясий мамилесинин концептуалдык негиздерине салыштырма саясий-укуктук анализ жүргүзүү;

- Кыргызстандын Борбордук Азияда саясий-социалдык алакасындагы кызматташтыктардын тийгизген таасирлерин аныктоо;

- Борбордук Азия алкагында Кыргызстандын эл аралык кызматташтыктагы көйгөйлүү маселелерин аныктоо жана шартка ылайык механизмдерин иштеп чыгуу;

- Ааламдашуу шартында Борбордук Азиядагы Кыргыз Республикасынын өз ара алакаларынын приоритеттүү багыттарын талдап чыгуу.

Изилдөөнүн объектиси – Борбордук Азия өлкөлөрүнүн (Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Түркменистан, Тажикистан) ааламдашуу шартындагы геосаясий процесстери.

Изилдөөнүн предмети – КРнын Борбордук Азия өлкөлөрү менен өз ара алакаларынын комплекстүү тармактары, көйгөйлөрү жана приоритеттүү багыттары.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы - автор тарабынан ааламдашуу шартында Кыргыз Республикасынын Борбордук Азия алкагындагы геосаясий процесстеринин учурдагы абалы изилденип, илимий анализ жүргүзүлгөндүгүндө. Атап айтканда, жаңы жыйынтыктар катары төмөнкүлөр:

– мамлекеттер аралык геосаясий процесстерди изилдөөнүн теориялык жана методологиялык ыкмалары автор тарабынан системалаштырылган;

- Кыргызстан жана Борбордук Азиядагы өлкөлөрдүн алакасына дүйнөлүк саясаттын глобалдуу субъектилеринин (АКШ, КЭР, РФ ж.б.) кызыкчылыктарын көрсөткөн геосаясий далилдердин системасы каралган;

- Борбордук Азия өлкөлөрүнүн тышкы саясий ишмердүүлүгүндөгү расмий көз карашта чагылдырылган саясий иш кагаздарынын өзөгүнүн, мазмунунун, максаттарынын жана милдеттеринин негизги артыкчылыктарына салыштырма саясий талдоо жүргүзүлгөн;

– КМШ, ЖККУ, ШКУ сымал регионалдык интеграциялык бирикмелерге Борбордук Азиядагы өлкөлөрдүн кирүүсүндөгү приоритеттердин иерархиясына салыштырма илимий анализ жүргүзүлгөн;

– акыркы жылдардагы маалыматтар менен Кыргызстан жана Борбордук Азиядагы өлкөлөрдүн эки тараптуу алакаларынын негизги көйгөйлөрү толугу менен ачылып, далилденип, системалаштырылган;

– Борбордук Азиядагы өлкөлөрдүн өз ара көйгөйлүү маселелерин чечүү боюнча сунуштары берилген, кызматташтыктагы перспективдүү багыттары аныкталган.

Практикалык мааниси. Жыйынтыктар жана практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинде, тышкы саясий ведомстволорунда жана постсоветтик өлкөлөрдүн чет өлкөлүк өкүлчүлүктөрүндө мамлекеттер аралык интеграциялык байланыштарды жана кызматташтыкты бекемдөө иштеринде колдонсо болот.

Диссертациянын жобосун жана жыйынтыктарын Кыргызстан жана Борбордук Азияда мамлекеттик жана мамлекеттик эмес структураларында, мамлекеттик чек араны делимитация жана демаркациялоодо, ошондой эле талаш аймактарды жана улуттар аралык маселелерди чечүүдө колдонууга сунушталат.

Келип чыккан жыйынтыктардын экономикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жана практикалык сунуштары евразиялык интеграциянын алкагында Кыргызстан жана Борбордук Азия мамлекеттеринин экономикалык кызматташтыгын оптималдаштырууда маанилүү.

Коргоого чыгарылган жоболор:

1. Теориялык-методологиялык базаны аныктоо геосаясий мамилелеринин өзгөчөлүктөрүн аныктоого, анын тарыхын изилдөөгө, калыптануунун саясий өзгөчөлүктөрүн ачууга, өсүү факторлорун аныктоого, тышкы саясий стратегияларынын байланышын ички саясий системалардын өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөмөлөрүн тышкы геосаясий стратегия менен байланышынын тең салмагын арттыруу, келечектеги өнүгүү багыттарын аныктоого жардам берет.

2. Чектеш, чакан, континенталдуу, тоолуу, Борбордук Азия аймагында ортоңку геосаясий абалдагы мамлекеттер, ааламдашуу процессинин кучагындагы заманбап дүйнөнүн координаттарынын геосаясий абалында окшош абалга ээ. Борбордук Азия аймагындагы мамлекеттердин тең географиялык, геотарыхый, геомаданий, геоэкономикалык, геосаясий өзгөчөлүктөрүнө негизделген көз караштары негизги факторлор болуп саналат. Ошол аймакта геосаясий үстөмдүк кылуу үчүн глобалдык факторлордун атаандашуу шартында бирдиктүү тышкы саясий багыт алуу, стратегиялык өнөктөштүк жана улуттук коопсуздук маселелерин биргелешип чечүү Кыргызстан үчүн да, Борбордук Азия мамлекеттер үчүн да өз өлкөсүнүн ички саясатындагы саясий, экономикалык, гуманитардык ж.б. максаттардын натыйжалуулугун жогорулатууга шарт түзөт. Дүйнөлүк

саясаттын глобалдуу субъектилери (АКШ, КЭР, РФ) Кыргызстан, Борбордук Азия аймагындагы мамлекеттер менен алака түзүүсүнө кызыкдар.

3. Ааламдашуу шартында тарыхый жана социалдык-экономикалык жактан: жумушсуздук, материалдык жактан калктын жашоо деңгээлинин төмөндөшү, үй-бүлөнүн кедейчилиги, жаштарга карата колдоонун жоктугунан Борбордук Азия чөлкөмүндөгү көйгөйлөр идиенттүү. Кыргызстандын геосаясий стратегиясы өзүнүн транзиттик потенциалын максималдуу колдонуу максатын көздөйт. Борбордук Азия мамлекеттеринин тышкы саясатында бирдиктүү, концептуалдуу бекитилген стратегиялык приоритет Россия Федерациясы менен “стратегиялык өнөктөштүк” мамилесине берилет. Борбордук Азия аймагындагы мамлекеттер КМШ мамлекеттери менен болсун, евразиялык интеграциялык бирикмелер менен болсун геосаясий алакасы бири-бирине көз каранды.

4. Борбордук Азия аймагындагы мамлекеттер КМШ, ЖККУ жана ШКУнун түзүүчүсү катары, приоритеттердин ар кандай иерархиясына ээ. Бул аймактык интеграциялык бирикмелердин алкагында өз ара алакаларынын ар тараптуу форматтагы натыйжалуулугун жогорулатат. Эл аралык алакаларда бышып жетиле элек, так укуктук нормаларды мамлекеттик саясатта эффективдүү түрдө иштелип чыкпагандыгы, укуктук жактан жардам берүү жагынан кызматтардын жетишсиздиги учурдун көйгөйлүү маселелери болуп саналат. Тараптар бирдей кызыкдар болгон КМШ, ЖККУ жана ШКУнун ишмердүүлүктөрүнүн бардыгы эл аралык мамилелерин өнүктүрүүдө интеграциялык бирикмелердин мүмкүнчүлүктөрүн жана потенциалын колдонууга жол берет.

5. Кыргыз Республикасынын Борбордук Азия аймагында кызматташтыгынын приоритеттүү багыттары болуп, саясий, дипломатиялык, геосаясий, экономикалык, суу-энергетикалык жана маданий чөйрөлөрдө мамиле түзүүсү саналат. Аталган бардык чөйрөлөрдөгү кызматташтыктын деңгээли Борбордук Азия аймагындагы мамлекеттердин потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүнө жооп бербейт. Төмөнкү интенсивдүү мамиленин негизги себептери болуп, саясий кызыкчылыктардын жана келишим түзө билүү жөндөмдүүлүктөрүнүн жоктугу, Борбордук Евразия аймагындагы глобалдык жана континенталдык факторлордун геосаясий атаандаштыгы, евразиялык интеграциялык бирикмелерге кирүү процессиндеги пассивдүү көз карашы, биргелешкен долбоор, программа, иш-чараларды каржылоо булактарынын жоктугу саналат.

6. Борбордук Азия мамлекеттеринин геосаясий мамилелеринин туруктуу өнүгүүсү ички чек ара маселелерин чечүүсүнө түздөн-түз көз каранды. Кыргыз-тажик жана кыргыз-өзбек мамлекеттик чек араларды делимитациялоо, демаркациялоо, тийиштүү чек аралык, бажылык ж.б. текшерүүлөргө уруксат берүүчү анын юридикалык жасалгаланышы мамлекеттердин улуттук кызыкчылыктарына жооп берет. Кыргызстан геосаясий эл аралык мамилелерде, мындан тышкары соода-экономикалык жана суу-энергетикалык тармактарда кызматташуусу перспективдүү болуп саналат.

7. Ааламдашуу шартында массалык маалыматтар каражаттарында жаш муундарга тийгизген терс таасирлердин көбөйүшү. Жыйынтыгында – жаш муундун бузулушу, балдардын жана жаштардын баалуулуктарын массалык маалымат каражаттары аркылуу таралышынын тийгизген таасири чоң. Ислам дининдеги терс көрүнүштөргө Борбордук Азия мамлекеттеринин өзгөчө жаш муундарынын алданып калуу маселелери иденттүү.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Борбордук Азия мамлекеттеринин геосаясий мамилесине жүргүзүлгөн саясат таануу анализдердин негизинде жаралган диссертациянын негизги илимий жыйынтыктары жана жоболору эки тараптуу мамилелерди изилдөөгө диссертанттын кошкон жеке салымы болуп эсептелет. Коргоого чыгарылган илимий жоболор диссертант тарабынан өз алдынча иштелип чыкты.

Изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертация 2014-жылы башталган автордун изилдөө иштеринин жыйынтыктарынын жана илимий изилдөөчүлүк эмгектеринин негизинде жазылды. Изилдөөнүн материалдары мезгилдүү басылмаларда жарык көрдү. Диссертациялык иштин жыйынтыктары жана негизги жоболору изденүүчү тарабынан эл аралык конференцияларда, форумдарда, семинарларда баяндалды.

Публикациялардагы диссертациянын жыйынтыктарынын толук чагылдырылышы. Диссертациянын жалпы жоболору автор тарабынан 11 макалада чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү диссертациялык изилдөөлөрдүн максат, милдеттерине негизделген. Диссертация киришүүдөн, 7 бөлүмдү камтыган 3 баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен, ошондой эле тиркемеден турат. Диссертациянын көлөмү 175 беттен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө илимий ишке жалпы мүнөздөмө берилип, иликтөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык-практикалык мааниси, коргоого алынып чыгарылган негизги жоболор, апробацияланышы, структурасы жана көлөмү белгиленди.

«Геосаясий мамилелерди изилдөөнүн теоретикалык-методологиялык негиздери» деп аталган **биринчи бапта** геосаясий процесстерди изилдөөнү илимий анализге тартуунун негизги булактары, ошондой эле Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы геосаясий процесстерге таасир берүүчү фактор болгон, Кыргызстандын Борбордук Азиядагы мамлекеттер арасындагы саясий-социалдык алакасындагы кызматташтыктар концептуалдык рефлексиянын деңгээлинде анализденди.

Геосаясий процесстерди изилдөөнүн саясат таануудагы негизги теориялары деп аталган **биринчи параграф** геосаясий процесстерди илимий анализдөөгө арналды. Борбордук Азиянын аймагынын геосаясий процесстерин изилдөөнү биполярдык эл аралык системанын кулашы менен бирдикте чөлкөмдөгү мамлекеттердин өз алдынча ички жана тышкы

саясатын жүргүзүүсү менен кароо керек. Ошону менен биргеликте БА мамлекеттериндеги геосаясий процесстердин динамикасы бир калыпта болбогонун белгилеп кетүү керек. Ага дүйнөдө тездик менен жайылып жаткан глобалдык интеграциялык процесстер, экономикалык рыноктук мамилелердин бекемделиши Борбордук Азиядагы геосаясий жана социалдык-экономикалык мамилелер түздөн-түз таасирин тийгизүүдө. Мындай кырдаалда чөлкөмдөгү мамлекеттердин тышкы жана ички саясатында бирдей эмес процесстерди байкоого болот. Бир жагынан БА мамлекеттери үчүн эгемендикке жетип, өз алдынча ички жана тышкы саясат жүргүзүү бир кандай кыйынчылыктар менен коштолду. Ар бир мамлекет социалдык-экономикалык кубатын чыңоого, кризистик абалдан чыгууга аракет кылды, ошону менен биргеликте эл аралык аренадагы аброюн көтөрүү маселеси турду. Экинчиден, дүйнөдө болуп жаткан өзгөрүүлөр глобалдашуу жана региондордун ролунун жогорулашы Борбордук Азиядагы өлкөлөрдү өз кулачына алды. Үчүнчүдөн, региондун геостратегиялык мааниси, ресурстук жана башка өзгөчөлүктөрү дүйнөлүк жан регионалдык державалардын геосаясий кызыкчылыктарын пайда кылды жана Борбордук Азия мамлекеттери үчүн тышкы саясатынын багыттарын көп аспекттүү калыптандырышына жана шартка ылайык кызматташуунун механизмдерин иштеп чыгууга алып келди. Төртүнчүдөн, эл аралык коркунучтар менен чакырыктар Борбордук Азиядан алыс эмес, ага жараша кызматташтыкты жана каршы күрөшүүнүн механизмдерин иштеп чыгуу Борбордук Азия мамлекеттеринин улуттук кызыкчылыктарына жооп берет. 27 жылдык суверенитеттин жыйынтыгында Борбордук Азия мамлекеттери эл аралык мамилелер системасында калыптанышты жана дүйнөдөгү маанилүү субъектке айланды.

Планетардык масштабдагы дүйнөнүн саясий картасы көпполярдуу калыптанышы кансыз согуштан калган фрагментация менен коштолуп, бир кыйла эмес өнүгүүдө, геосаясий процесстердин жайылышы анын ичинде регионалдык тренддерди пайда кылууда. Дүйнөнүн глобалдашуу процессинин татаалдыгы жаңы жана ар түрдүү мейкиндиктердин жаралышына алып келет. Ал процесстер тарыхы жана маданий бирдиктүү элдердин жакындашуусуна алып келиши мүмкүн, бирок мындай процесс тышкы таасирдин интенсивдүүлүгүн жаратат.

Жогорудагы белгиленип кеткен кырдаалдарды талдап чыгуу үчүн геосаясий процесстердин теоретикалык багыттарын изилдеп чыгуу керек.

Геосаясий процесстер - мейкиндиктерде болуп жаткан саясий, экономикалык, социалдык жана маданий мамилелердин өз ара алакаларынын жыйындысын, ар түрдүү мамлекеттердин жана мамлекеттер аралык бирикмелердин таасир тийгизүүчү күч борборлорунун бөлүнүшүн изилдейт. Негизги көңүл географиялык, территориалдык аймактардын геостратегиялык маанисине бөлүнөт. Мамлекеттер аралык экономикалык, социалдык жана руханий мамилелер кандай маанилүү ролду ойносо, геосаясий мамилелер да ошондой эле олуттуу мааниге ээ болгон ролду ойнойт. Геосаясий мамилелер мейкиндиктердеги жана чөлкөмдөрдөгү

процесстерди башкаруу жана бирдиктүү тутумга келтирүү зарылдыгы жаралганда же геостратегиялык кадамдарды жасоодо пайда болот жана мамлекеттин активдүү катышуусу менен ишке ашат.

Геоаясий мамилелер жергиликтүү (локалдуу), чөлкөмдүк (регионалдык), эл аралык, глобалдык; ошондой эле тышкы саясий жана ички саясий деңгээлдерде калыптана алышат. Мындан сырткары, геосаясий мамилелер горизонталдык жана вертикалдык багыттарда да болушу мүмкүн.

Жалпы жонунан, Кыргызстан-Борбордук Азия (БА) ортосундагы геосаясий мамилелерди изилдөө булактарын төмөнкүдөй топторго ажыратууга болот:

Изилдөөнүн алгачкы булагын изилдөөнүн илимий-теориялык бөлүгүн байытууга, Борбордук Азиядагы мамлекеттердин ортосунда болуп жаткан геосаясий процесстердин өнүгүү мамилелерин эл аралык саясий жана тарых илимдеринин системалаштырылган өзөктүү жоболору менен корутундуларына салыштырып анализдөөгө мүмкүндүк берген Е. Бажанов [2004], З. Бжезинский [1998,1986], Б. Бьюзен [1991], К. Гаджиев [1997,2003], Э. Поздняков [1976,1994], П. Цыганков [2002], А. Уолферс [1962], А. Шутов [1999] ж.б.у.с. россиялык жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн эмгектери түздү [133].

Жогоруда аты аталган эмгектерде СССРдин кыйроого учурашы:

1) постсоветтик геосаясий мейкиндикте саясий күчтөр кандай орун алат?

2) жаңы көз каранды эмес өлкөлөрдүн, алардын ичинде, БАдагы мусулман өлкөлөрүнө ким шериктеш болот?

3) алардын тышкы саясаты кандай факторлордон көз каранды болот?

4) бул мамлекеттердин эгемендүү болушунун өзү эле континенттик жана глобалдык масштабдагы эл аралык мамилелер системасына кандай таасир этет? ж.б. көп сандаган көйгөйлөр менен жооп берүү татаал болгон суроолорду жаратканы баса белгиленет.

Геосаясий процесстерди изилдөөнүн тарыхынын тамыры 19-кылымдын аягы 20-кылымдын башына такалат. Биринчи жолу “саясий география” түшүнүгү колдонулган. Ал эми “Геосаясат” феноменин биринчи жолу швед окумуштуусу жана саясат таануучусу Рудольф Челлен 1916-жылы жарык көргөн өзүнүн “Мамлекет организм катары” эмгегинде илимге киргизген. Рудольф Челлендин саясат таануу илиминдеги мындай эмгегинин чыгышына немец географы Фридрих Ратцельдин таасири чоң болгон. Геосаясий илиминин классиктеринин катарына Челлен, Ратцельдерден тышкары британиялык саясатчы Хелфорд Маккиндер, америкалык стратег А.Мэхэн, немец окумуштуусу К.Хаусхофердин, америкалык окумуштуу Спикмендин жана башка окумуштуулар киришет. Эл аралык мамиледеги геосаясий процесстердин тез калыптанышына жана геостратегиянын маанисинин жогорулашына 20-кылымда болуп өткөн маанилүү саясий окуялар себепкер болду. Алсак, Биринчи жана Экинчи дүйнөлүк согуштар, Кансыз согуш, аскерий-стратегиялык паритет жана заманбап дүйнөдө кулачын жайган мегатренддер глобалдашуу процесстери, дүйнөлүк, улуу

жана регионалдык державалар жана башкалар. Геосаясий процесстерди изилдөө саясат таанууда кеңири таралган ыкмаларды өзүнө камтыйт. Бул ыкмалардын өзгөчөлүгү заманбап геосаясий илимде көбүнчө таралган парадигмалардан айырмаланып, чыныгы эмес жана либерализмизм, дүйнөлүк геосаясаттын улуттук кызыкчылыктарына, баалуулуктарына, ченемдерине, территориалдык өзгөчөлүктөрүнө, таасир берүүчү күчтөрдүн борборлоруна, географиялык фактордун идеяларына өзгөчө басым жасашат. Натыйжада, геосаясий процесстердин негизги маселеси (эл аралык чөйрөнүн мүнөзү, алардын катышуучулары, алардын ортосунда жаралган геостратегиялык маселелерди жана аларды пайдалануунун жолдору) ошондой эле кеңири таралган теория (улуттук кызыкчылыктар, коопсуздук, күч кызматташтык, демократиялык жана дүйнөнүн балансы) геосаясий илимде ондогон жылдар бою үстөмдүк кылып турган чечимдерди кабыл алган.

Мындан сырткары, геосаясий мамилелер мейкиндик жана убакыттык ченемдерде ишке ашырылат. Геосаясий мейкиндик – бул саясий субъекттер, идеялар, теориялар, ураандар, процесстер аракеттенген чөйрө. Геосаясий мейкиндик социалдык мейкиндиктердин экономикалык, укуктук, идеологиялык, маданий ж.б.у.с. жалпы системасынын бир бөлүгү болуп саналат.

Коомдук мамилелердин өз алдынча чөйрөсү болуп саналган геосаясий мамилелердин өзгөчөлүгүн төмөнкү мүнөздөмөлөр аркылуу туюнтууга болот:

- геосаясий мамилелердин маңызы болуп субъекттердин (күч борборлорунун, топтордун) территориалдык алкактагы геостратегиялык иш-аракеттери геосаясий процесстерге таандык болгон көйгөйлөрү жана кызыкчылыктары менен байланыштыруу эсептелет. Анткени, аң-сезимдин активдүү катышуусу менен пайда болгон геосаясий мамилелер мамлекеттердин жана бирикмелердин өздөрүндө гана эмес, алардын иш-аракеттеринде, саясаттын субъекттеринин ортосундагы өз ара алакада жашайт;

- геосаясий мамилелердин ишкер жана активдүү мүнөзү коомго алардын жардамы менен өз жашоосунун көп сандаган тышкы жана ички параметрлерине таасир этүүгө мүмкүндүк берет;

- геосаясий мамилелердин өзгөчө инструменти болуп аймак эсептелет.

Жогоруда сөз болгондой, геосаясий мамилелер мейкиндиктик гана эмес, убакыттык да ченемге ээ. Геосаясий убакыт деп геосаясий субъекттин ишмердигинин убактысын, геосаясий окуялар менен процесстердин жүрүү мөөнөтүн, тигил же бул идеялардын жашоого жөндөмдүүлүк жана таасирдүүлүк мезгилин атайбыз. Окуялардын жүрүшүнө жараша геосаясий убакыт ылдам, же жай жүрүшү ыктымал.

Кыргызстандын Борбордук Азиядагы мамлекеттер арасындагы саясий-социалдык алакасындагы кызматташтыктар деп аталган экинчи бапта Борбордук Азия чөлкөмүндөгү мамлекеттер ортосундагы алакалар саясий-экономикалык өнөктөштүк, сырткы соода, инвестиция, маданият

жана билим берүү аркылуу гана өзгөчө баалуулукка ээ боло алаары илимий анализден өткөрүлдү.

Кыргызстан менен Борбордук Азия мамлекеттеринин калыптанган социалдык саясаттын негизги моделдерин ретроспективдүү талдоо, советтик доордон өсүп чыккан өлкөлөрдүн ортосунда социалдык саясатты жүргүзүүдө көптөгөн жалпылыктар бар экендигин, бирок ошол эле учурда, өлкөнүн экономикалык жана саясий өнүгүүсүнө байланыштуу, айрым айырмачылыктары бар экендигин көрсөттү. Кыргызстан “демократиянын аралчасы” катары саясий артыкчылыктан тандалышы – максималдуу демократиялык жол менен бийликти жана анын ичинен социалдык саясат чөйрөсүн да борборлоштурбоодо болду. Мисалы, Казакстан социалдык саясатта, күчтүү борборлоштурулган бийлик багытындагы, биринчи кезекте экономикалык өнүгүү маселелерин чечүү, анан кийин гана - саясий суроолорду чечүү боюнча өзүнүн моделин алып чыкты.

Кыргыз Республикасы менен Борбордук Азия мамлекеттеринин жалпы жолду тандашып, өздөрүн “социалдык мамлекет” катары жарыялап – негизги мамлекеттик маселе калкты социалдык жактан колдоодо – адамзат капиталын өнүктүрүү маселесинде болду. Борбордук Азия мамлекеттеринин социалдык саясаттын калыптануусундагы өзгөчөлүктөр, социалдык саясатты ишке ашыруудагы жолдору менен тышкы көрүнүштөрүнөн айырмаланып турду. Кыргызстан бийликти борборлоштурбоо жолуна түшүү менен социалдык саясатта бир нече министрликтер, мекемелер жана бир катар Өкмөттүк эмес уюмдар иш алып барышты. Казакстан бир катар мекемелерди бара-бара ирилештирип, көптөгөн иш мүмкүнчүлүктөргө ээ бир чоң министрликке бириктирүү менен бул маселеге бизнес-секторун жана өкмөттүк эмес уюмдарды тартып, социалдык саясатты максималдуу борборлоштурду.

Кыргыз Республикасынын Борбордук Азия мамлекеттери менен болгон өз ара саясий-социалдык алакалары чөлкөмдөгү өлкөлөрдүн 1991-жылдан тарта эгемендүүлүккө ээ болуп эл аралык мамилелердин объектиси катары эмес эл аралык укуктун толук кандуу мүчөсү катары калыптанышы менен ар тараптуу өңүттө өнүгүүдө. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн эл аралык мамилелер системасындагы субъект катары калыптанышы ааламдашуу шарттарындагы болуп жаткан ар түрдүү жараяндар, заманбап коркунучтар жана чакырыктар менен биргеликте көптөгөн чет элдик ошол эле кезекте Батыш изилдөөчүлөрүнүн жана окумуштуулардын Борбордук Азия мамлекеттерине өзгөчө назарын бурду. Ошого карабастан фундаменталдык илимий адабияттарда жаңычыл комплекстүү материалдар аз кездешет.

Салыштырма саясий талдоо жүргүзсөк Кыргызстандын Борбордук Азиядагы мамлекеттер арасындагы саясий-социалдык алакасындагы кызматташтыктарына негизинен төмөнкү факторлор негиз боло алат:

Биринчиден, Борбордук Азия чөлкөмү улуу державалардын аталган чөлкөмдөгү кызыкчылыктарынын кагылышына алып келиши мүмкүн, бул шартта ар бир тарап бул чөлкөмдө өз контролун орнотууга аракет кылат.

Экинчиден, Борбордук Азия өлкөлөрү эл аралык интеграциялык бирикмелердин же уюмдардын алкагында иш жүргүзүп, эки тараптуу жана

көп тараптуу кызматташтыктардын механизмдерин иштеп чыгууга мажбур, бул кырдаалда чөлкөөмдүн мамлекеттери ири транспорттук, транзиттик, логистикалык жана ар кандай экономикалык биргелешкен проекттер жана макулдашууларды ишке ашырууга бардык күчтөрүн жумшашат.

Үчүнчүдөн, Борбордук Азия мамлекеттери ички жана тышкы саясатынын негизги багыттарын аныктап бири-бирине теңата саясатты жүргүзүүгө умтулууда. Ага далил катары кээ бир жааттар боюнча пикир келишпестиктер, эки тараптуу жана көп тараптуу макулдашуулардын начар иштеши себеп болууда. Мисал катары, суу маселеси жана аны рационалдуу пайдалануу, мамлекеттик чек аранын делимитация жана демаркациялоо жараяндары, ички саясий абалдын бири-биринен өзгөчөлөнүп турушу жана башкалар.

Жогорудагы факторлор аталган чөлкөмдүн заманбап эл аралык мамилелериндеги ролун аныктоого жана Кыргыз Республикасынын Борбордук Азия мамлекеттери менен болгон алакаларына саясий жана социалдык талдоого негиз боло алат.

Достук кызматташтыкты Борбордук Азия мамлекеттери менен жүргүзүп, Кыргыз Республикасы өз ара пайдалуу кызматташтыкка жетүүнү көздөйт. Борбордук Азия мамлекеттеринин геосаясий, геостратегиялык жана транспорттук-логистикалык өзгөчөлүктөрүнө жана ошону менен биргеликте өлкөлөрдүн тышкы саясий курсунун ар тараптуулугу Кыргыз Республикасы үчүн бирдиктүү эмес эки тараптуу кызматташтыкты жүргүзүүгө алып келди.

Изилденүүчү тарабынан «Кыргызстан-Борбордук Азиядагы геосаясий процесстер» аталышындагы социологиялык сурамжылоо жүргүзүлгөн. Сурамжылоого 100 дөн ашык геосаясат, эл аралык мамилелер, саясат таануу жаатындагы эксперттер тартылган. Суроолордун негизин акыркы жылдагы Кыргыз Республикасынын коңшу өлкөлөр менен болгон геосаясий мамилелерин деңгээли, Кыргыз Республикасынын Борбордук Азиядагы приоритеттүү тышкы геосаясий курсу, интеграциялык кызматташтыктар, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн өнүгүшүнүн таасир берген негизги факторлор жана башка орчундуу маселелер түздү.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандын Борбордук Азиядагы мамлекеттер арасындагы саясий-социалдык алакасындагы кызматташтыктары улуттук жана регионалдык коопсуздукту чыңдоого, анын ичинде, заманбап коркунучтарды жана чакырыктарды алдын алууга, афган көйгөйлөрүн чечүүгө, эл аралык терроризмди жана диний экстремизмди жайылтпоого арналган. Ошону менен биргеликте, БАДагы мамлекеттердин арасындагы социалдык саясатты жүргүзүүдө көптөгөн жалпылыктар бар экендигин, бирок ошол эле учурда, өлкөнүн экономикалык жана саясий өнүгүүсүнө байланыштуу айырмачылыктарды байкоого болот, алар диний саясаттын жүргүзүлүшү, экономикалык байланыштардын деңгээли жана башкалар.

«Борбордук Азияда Кыргызстандын эл аралык аренадагы геосаясий өнөктөштүктөрү» деп аталган экинчи бапта заманбап геосаясий процесстердин алкагында Борбордук Азия мамлекеттеринин орду, Кыргыз

Республикасынын Борбордук Азияда геосаясий мамилелердеги негизги багыттары, дүйнөлүк жана регионалдык державалардын Кыргызстан жана Борбордук Азиядагы геосаясий өнөктөштүгү каралган.

Кыргыз Республикасынын Борбордук Азияда геосаясий мамилелердеги негизги багыттары деп талган *биринчи параграфта* Кыргыз Республикасынын геосаясий процесстердин алкагында негизги багыт болгон интеграциялык бирикмелер менен болгон кызматташуунун негизги приоритеттери жана шартка ылайык механизмдери каралган.

Максат бул субъективдүү категория болуп эсептелет. Эл аралык мамилелердин катышуучуларынын бир эле эмес, бир нече максаттары бар. Алардын барын изилдөө дайыма эле мүмкүн боло бербейт жана зарылчылык эмес. Максаттардын негизги маңызын изилдөө жетиштүү болуп эсептелет. Илимде бул маселени чечүү үчүн төмөнкүдөй ыкма иштелип чыккан. Бул эл аралык актордогу максатты субъекттин жүрүм-турумунун негизинде баалоо ыкмасы. Бул ыкманын негизинде көптөгөн окумуштуулар максатты иш-аракеттин жыйынтыгы катары аныкташкан. Муну саясий реализмдин тарапташтары, марксисттик агымдар да колдогон. Ишке ашуу мүмкүнчүлүгүнө жараша ишке ашкан жана ишке ашпаган деп классификациялоого болот. Ишке ашуу мөөнөтүнө карата кыска, орточо жана узак мөөнөтөгү перспектива деп бөлүнөт. Геосаясий ыкманын тарапташтары, максатты аймактык камтуусуна карата: локалдык, субрегионалдык, регионалдык, континенталдык, глобалдык деп бөлүшөт.

Эгер коомдук мамилелердин ар кандай чөйрөсүн алсак анда: саясий-аскердик, гуманитардык, экономикалык, социомаданий максатта иш жүргүзүшөт. Максаттардын өзгөчө типологиясы катары эл аралык актордогу маанилүүлүгүнө карата бөлүнгөн максаттарды эсептөөгө болот. Бул типологияга түбөлүктүү, өткөөл, салыштырмалуу, абсолюттук максаттар кирет. Максат түшүнүгү мааниси жагынан улуттук кызыкчылык түшүнүгүнө тектеш. Улуттук кызыкчылыкты аныктоо эл аралык мамилелердин катышуучуларынын максаттары жана каражаттары, өлкөнүн коопсуздугу менен байланыштуу. Каражаттарга максатка жетүүдөгү ыкмалар жана куралдар кирет. Каражаттардын көп түрдүүлүгүн төмөнкү топторго бөлүүгө болот:

- 1) күч, ынаным, алмаштыруу;
- 2) күч жана сүйлөшүүлөр;
- 3) ынаным, сода-сатык, зомбулук.

Ар бир аталган түшүнүктөр ыкмалардын кең жыйындысын камтыйт. Каражаттар максаттарды ишке ашыруунун негизги жолу болуп саналат. Р.Арон өлкөнүн түбөлүктүү максаттары жөнүндө өзүнүн пикирин айткан. Ал өлкөнүн негизги максаты коопсуздук саналат деп эсептеген. Эл аралык мамилелердин кызыкчылыктары жана максаттары неореалисттерде жана неолибералисттерде да бар. Неолибералдар экономикалык пайда табууга, мамлекеттер аралык өнөктөштүккө, глобализацияга басым жасайт. Максаттар жана кызыкчылыктар диалектикалык жактан өз ара байланышкан категория болуп саналат. Бул эки категорияны ишке ашырууда стратегия чоң

рол ойнойт. Стратегия – перспективдүү максатка жетүүдө илим менен искусствону бириктирип туруучу узакка созулган иш аракеттердин жыйындысы. Мындай көз карашта эл аралык актордогу стратегия бүтүн бир доктринаны гана чагылдырбастан кырдаалды анализдөөнү, эффективдүү каражаттарды да чагылдырат. Кырдаалдын өзгөрүүсү стратегиянын өзгөрүүсүн да шарттайт. Мисалы «коммунизмди колдоо» стратегиясы Американын мурдагы элчиси Кеннанан тарабынан сунушталган. Бул стратегия ар кайсы жылдары ар кандай вариантта өзгөрүп турган. 1950-жылдардын башында бул стратегия «массалык жаза алуу» деп аталган. 1970-жылы «жаза алуу жана четтетүү» стратегиясы иштелип чыккан. Стратегияны бир катар чөйрөлөргө бөлүүгө болот: саясий, экономикалык, аскердик. 1990-жылдары көптөгөн окумуштуулардын изилдөөлөрү кризисти башкаруу боюнча стратегияны иштеп чыгуу болгон. Контекстте стратегия бир катар сферага бөлүнөт: саясий, аскердик, тышкы, ички ж.б. стратегия тактика жана логистикадан айырмаланып турат. 1990-жылдары көптөгөн Батыш өлкөлөрүнүн окумуштуулары кризисти башкаруу боюнча стратегияны иштеп чыгуу багытында иштерди жүргүзүшкөн.

Кыргыз Республикасынын Көз каранды эмес мамлекеттердин шериктештиги (КМШ) алкагындагы кызматташтыгы

Көз каранды эмес мамлекеттердин шериктештиги (КМШ) 1991-жылдын 8 декабрында Беларус Республикасы, Россия Федерациясы жана Украина тарабынан тиешелүү Макулдашууга кол коюнун негизинде түзүлгөн. 1991-жылдын 21 декабрында Алматы шаарында 11 көз каранды эмес мамлекеттердин башчылары аталган Макулдашууга карата Протоколго кол коюшкан. Ал Протоколдо, Азербайжан Республикасы, Армения Республикасы, Беларус Республикасы, Казакстан Республикасы, Кыргыз Республикасы, Молдова Республикасы, Россия Федерациясы, Тажикстан Республикасы, Туркменистан, Өзбекстан Республикасы жана Украина Көз каранды эмес мамлекеттердин шериктештигин тең укуктуулуктун негизинде түзүшөт деген чечим кабыл алынган. Грузия КМШнын мүчөсү болуп 1993-жылы кирген, ал эми 2009-жылдын 18 августунда мүчөлүктөн чыккан.

КМШнын алкагындагы интеграциялык процесстерге активдүү катышуу Кыргызстандын тышкы саясат иш-аракетиндеги приоритеттеринин бири болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасы, мамлекеттер аралык кооперцияны кеңейтүүгө кызыкдар экендигин бардык чаралар менен көрсөтүп, Шериктештиктин алкагында жана анын түзүмдөрүндө активдүү кызматташтык алып барып, КМШ мамлекет-мүчөлөрү менен соода-экономикалык карым-катнаштарды мындан ары өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүп келет. Көпчүлүк мамлекеттердин, анын ичинде Кыргызстандын КМШнын алкагындагы кызматташтыктын приоритеттүү багыттары боюнча бирдиктүү позицияга ээ экендиги айкын көрүнүп турат. Аларга төмөндөгүлөр кирет - экономикалык интеграция, стабилдүүлүктү жана коопсуздукту камсыздоо, глобалдык чакырыктарга жана коркунучтарга биргелешип каршылык

көрсөтүү, маданий-гуманитардык жаатындагы кызматташтыкты күчөтүү. Үстүдө айтылган максаттарды жүзөгө ашыруу өз-ара иш-аракеттин көптөгөн тармактарындагы кызматташтыкты тереңдетүүгө өбөлгө түзмөкчү.

Акыркы жылдарда талкууланып келген, Шериктештикти жакшыртуу процесси жана интеграциялык процесстерге жаңы динамика киргизүү жөнүндө суроолор актуалдуу маселелердин катарында туруп келет.

Жалпысынан алганда, Кыргыз Республикасы КМШ мамлекет-катышуучуларынын интеграциясын чыңдоо жана КМШнин көп тараптуу кызматташтыгынын алкагында улуттук кызыкчылыктарды алга жылдыруу максатына багытталган өзгөрүлбөс позицияны алып барат.

Жамааттык Коопсуздук жөнүндө Келишим Уюму жөнүндө (ЖККУ)

Жамааттык Коопсуздук жөнүндө Келишимге (ЖКК) 1992-жылдын 15-майында Ташкент шаарында КМШга мүчө 6 өлкөнүн - Армения, Казакстан, Кыргызстан, Россия, Тажикстан, Өзбекстандын башчылары кол коюшкан. 1993-жылдын сентябрь айында ЖККне Азербайжан, Грузия жана Беларусь кошулган.

Келишим бардык тогуз өлкө үчүн 1994-жылдын апрель айында беш жылдык мөөнөткө күчүнө кирген. 1999-жылдын апрель айында алардын алтоо (Азербайжан, Грузия жана Өзбекстандан башкалары) Жамааттык Коопсуздук келишимин узартуу жөнүндө Протоколго кол коюшкан. 2002-жылдын 14-майында Жамааттык Коопсуздук жөнүндө Келишим Уюму түзүлгөн. Азыркы кезде ЖККУна Армения, Беларусь, Казакстан, Кыргызстан, Россия жана Тажикстан кирет. 2002-жылдын 7-октябрында Кишинев шаарында ЖККУнун Уставына жана ЖККУнун укуктук статусу жөнүндө Макулдашууга кол коюлган, буларга ылайык уюмдун негизги максаттары болуп тынчтыкты, эл аралык жана аймактык коопсуздукту жана стабилдүүлүктү бекемдөө, уюмга мүчө-мамлекеттердин көз карандысыздыгын, аймактык бүтүндүгүн жана эгемендүүлүгүн жамааттык негизде коргоо, мында буларга жетишүүдө уюмга мүчө-мамлекеттер саясий каражаттарга артыкчылык беришет.

ЖККУ алкагында жамааттык коопсуздук системасын калыптандыруу Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарына жооп берет. Кыргыз Республикасы Уюмдун ишмердүүлүгүнүн негизги багыттары боюнча кызматташууну ырааттуу түрдө кеңейтүү жана аскердик-саясий түзүмүн, жалпысынан ЖККУнун мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүү ниетинде. Кыргыз Республикасы аймактык коопсуздуктун, аскердик-экономикалык, илимий-техникалык жана өндүрүш чөйрөлөрүндө, коопсуздуктун чакырык жана коркунучтарына каршы күрөштө ар тараптуу кызматташуунун, тышкы саясий координациялоодо, компетенттүү органдарды адистештирүү боюнча керектүү кадрларды даярдоонун механизми катары уюмдун потенциалын бекемдөөгө кызыкдар.

2013-жылы Кыргыз Республикасы ЖККУда төрагалык кылды. Кыргыз Республикасы ЖККУда төрагалык кылуусунун артыкчылыктары: азыркы

чакырык жана коркунучтарга каршы аракеттерди көрүү; ЖККУнун аскердик негизин бекемдөө; чек ара коопсуздугун камсыздоо; өзгөчө кырдаалдарды алдын алуу жана жоюу чөйрөсүндө кызматташуу, маалыматтык коопсуздук. Кыргыз Республикасы ЖККУда төрагалык кылуу алкагында бир топ маанилүү иш-чараларды өткөрдү.

Баса белгилеп кетчү жагдай, учурдагы глобалдуу деңгээлде дүйнөлүк алдыңкы державалардын ортосунда жана Борбордук Азия регионунун айрым өлкөлөрүнүн ортосунда карама-каршылыктын күчөшү; эл аралык терроризмдин жана диний экстремизмдин масштабдарынын кеңейиши жана Борбордук Азияда эл аралык баңги мафиясынын иштерине жана башка тышкы коркунучтарга биргелешип иш жүргүзүүдө ЖККУнун Евразиядагы, Борбордук Азияда жана Кыргызстан үчүн ролун жана маанисин көрсөтөт.

Шанхай Кызматташтык Уюму- өкмөттөр аралык өз ара коопсуздук уюму, 2001-жылы Шанхайда Кытай, Казакстан, Кыргызстан, Россия, Тажикстан жана Өзбекстандын башчылары тарабынан негизделген. Өзбекстандан башка өлкөлөр 1996-жылы түзүлгөн **Шанхай бешилтигинин** мүчөсү болушту; 2001-жылы Өзбекстан кошулганда мүчөлөр уюму деп аталышты.

Кыргыз Республикасынын жана региондогу абалды эске алуу менен ШКУнун негизги приоритеттери катары төмөнкү иштер жүргүзүлүү керек:

Соода-сатык, инвестициялар үчүн шарттарды жакшыртуу, ошондой эле конкреттүү экономикалык жана инфраструктуралык долбоорлорго дем берүү;

Экономикалык кызматташтыкка ШКУга байкоочу-өлкөлөрдүн Монголия, Иран, Афганистан жана Беларусьтун бизнес-коомчулуктарын активдүү тартуу;

ШКУ аймагында айыл чарба азыктарын өндүрүүнүн жана кайра иштетүүнүн эң жаңы технологияларын колдонуу менен атайын айыл чарба технологияларынын парктарын тузүү боюнча долбоорлорду изилдөө;

“Бир алкак — бир жолду” Евразия экономикалык биримдиги менен иш жүзүндө байланыштыруу боюнча таасирдүү чараларды көрүү; Ошону менен биргеликте “Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан” темир жолун курууну тезирээк баштоо, себеби ал ШКУ өлкөлөрүнүн транзиттик жана экспорттук мүмкүнчүлүктөрүн олуттуу жогорулата турган проект болоуп саналат.

Уюмдун финансылык механизмин — Өнүктүрүү банкын жана ШКУ Өнүктүрүү фондун тезирээк түзүү жана Кыргыз Республикасынын аймагында ШКУ банкын ачуу маселесин талкуулоо жана макулдашуу процессин улантуу; Бул жараян ШКУ аймагында экономикалык долбоорлорду илгерилетүү үчүн кажет болуп саналат.

Евразия экономикалык биримдигинин (ЕАЭБ) Борбордук Азиядагы мамлекеттериндеги орду.

2015-жыл 1-январдан тартып Евразия экономикалык биримдиги тууралуу келишим күчүнө кирди. Бул тууралуу Евразия экономикалык комиссиясынын (ЕЭК) маалымат кызматы билдирди. Келишим биримдиктин алкагында товар жүгүртүү, кызмат көрсөтүү, акча жана эмгек күчү эркин

болушун камсыздап, экономика тармагында макулдашылган жалпы саясат болуусун бекемдейт. Евразия экономикалык биримдигин түзүү тууралуу келишимге 2014-жылы 29-майда РФ, Казакстан жана Беларусь кол койгон, кийинчерээк Армения кошулду. 2014-жылы 23-декабрда биримдикке ошол кездеги Президент Алмазбек Атамбаев кол койгондон кийин, Кыргызстан ратификациялык процедуралардын бүтүшү менен расмий түрдө 12-августта 2015-жылы биримдиктин толук кандуу мүчөсү болду.

Евразия экономикалык биримдиги аймактык экономикалык интеграция уюму болуп саналат. Ал өзүнө мүчө мамлекеттердин экономикасын туруктуу өнүктүрүүгө шарт түзүү менен бул мамлекеттердин элинин жашоо деңгээлин көтөрүүнү максат кылат.

2018-жылы жүзөгө ашырыла турган өтө маанилүү долбоорлордун ичине: евразиялык бренддерди калыптандыруу, дары-дармектердин жана медициналык буюмдардын жалпы рыногунун ишин жакшыртуу, ЕАЭБдин ички рыногундагы тоскоолдуктарды алып салуу, үчүнчү мамлекеттер менен соода-экономикалык байланыштарды өнүктүрүүлөр да бар. Биримдиктин санариптик күн тартибин жүзөгө ашырууга өзгөчө көңүл бурулат.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргыз Республикасынын Борбордук Азияда эл аралык мамилелердеги негизги багыттары, эки тараптуу өз ара пайдалуу жана узак мөөнөттүү саясий, экономикалык жана башка тармактарды өстүрүүгө, ошону менен биргеликте эл аралык уюмдардын механизмин улуттук кызыкчылыктарды эске алуу менен колдонуп ишке ашырууга арналган. Негизги көңүл ШКУ, ЖККУ жана ЕАЭБ уюмдарынын алкагында алгылыктуу иштерди жүргүзүүгө бурулган.

Дүйнөлүк жана регионалдык державалардын Кыргызстан жана Борбордук Азиядагы геосаясий өнөктөштүгү деп аталган *экинчи параграфта* заманбап геосаясий процесстерде Кыргыз Республикасынын дүйнөлүк аренадагы орду менен салмагын чагылдырган талдоо жүргүзүлгөн. Каалагандай мамлекеттин геостратегиясынын калыптанышы жана аны ишке ашыруу өлкөнүн геосаясий потенциалынан тикелей көз каранды.

Борбордук Азия мамлекеттери жана Россия Федерациясы. БА чөлкөмүндө өзгөчө геосаясий кызыкчылыктарга ээ өтө таасирдүү өлкө болуп Россия эсептелет. Постсоветтик мезгилдин башында ички маселелерин чечүү менен буйдалып калган Россия БАга карата толук кандуу стратегияны иштеп чыгууга чолосу тийген жок. Ошол кездеги Россия Федерациясы (ОФ) БАдагы жүрүм-туруму карама-каршылыгы менен айырмаланган да, Россия мамлекети бул чөлкөмдө кыска мөөнөттүү кызыкчылыктарга гана приоритет берүүнү жактырган.

Борбордук Азия жана Кытай Элдик Республикасы. Бүгүнкү Кытай Элдик Республикасы (КЭР) бүткүл дүйнө үчүн өзгөчө кызыкчылык жараткан өлкө болуп саналат. Бул 1) тез экономикалык өсүш; 2) ички саясий жагдайдын стабилдүүлүгү; 3) КЭРдин эл аралык мамилелер системасындагы өтө ишенимдүү жана ырааттуу позициясы сыяктуу бир катар факторлор менен шартталган.

Көпчүлүк окумуштуулардын прогноздору боюнча КЭР XXI кылымда эң алдыңкы экономикалык державага айланмакчы. КЭРдин позицияларынын күч алышы экономиканын бардык багыттары боюнча жүрүп, анын глобалдык экономикалык системадан алган орду менен ролу да өсүүдө.

КЭРдин БА мамлекеттери менен болгон экономикалык кызматташтыгы негизги 3 багытка ээ:

1. Энергетикалык фактор. БА мамлекеттеринин энергетикалык ресурстары КЭР үчүн өзгөчө мааниге ээ. Албетте, жакынкы келечекте Пекин мунайды (нефть) Кытайга алып келүүнүн негизги маршруттарын өзгөртүүнү көздөбөйт. Ошондой болсо да, КЭРдин жетекчилиги мунай берүүчүлөрдү, көмүр суутектерин (углеводород) транспортто жана сатып алуу ыкмаларын ар тараптан диверсификациялоого умтулууда. Себеби, КЭРге энергоресурстарын сунуш кылган негизги өлкөлөр саясий жактан өтө кооптуу чөлкөмдөрдө жайгашышкан. Мындан сырткары, Кытайга келген мунайдын 70-80%ы АКШнын аскер-деңиз күчтөрү тарабынан тескелген Малакк кысыгы аркылуу өтөт. БА өлкөлөрүнөн мунай транспорттоо салыштырмалуу коопсуз, кыска жана кургак жердин бети менен өтөт. Мындан сырткары, Кытай өзүнүн БАдагы кургак жол магистралын Түндүк Иран жана андан да ары Жакынкы Чыгышка чейин созууну көздөйт.

2. Соода-экономикалык байланыштар. Постсоветтик БА мамлекеттери менен соода-экономикалык байланыштарды интенсивдештирүү аркылуу Пекин өзүнүн экономикалык жактан артта калган батыш аймактарын өнүктүрүүгө умтулууда. Бүгүнкү күндө Синьцзянь-Уйгур автономиялуу районунун БА мамлекеттери менен болгон соода айлампасынын көлөмү жалпы Кытайдын БА менен болгон соода айлампасынын 80 %дан көп бөлүгүн түзөт.

Мындай өңүттө СССР кулагандан кийин андан бөлүнүп чыккан республикалардын жетекчилиги мурдагы Советтер Союзунун борбору менен периферияларынын ортосундагы чарбалык жана экономикалык байланыштар талкаланып, анын натыйжасында пайда болгон боштукка карата Кытайдын экономикалык таасиринин күндөн күнгө өсүшү сыяктуу жаңы геосаясий факторду моюнга алгысы келбегендигин ачык мисал катары көрсөтүүгө болот. Постсоветтик өлкөлөрдүн Кытайга карата мындай кош көңүлдүгүнө карабастан, 1994-жылы эле КЭР БА чөлкөмүндөгү, өзгөчө, Кыргызстандагы экспорттун эң чоң рыногуна, ал эми импорттун экинчи рыногуна айланган.

Айтылгандардан сырткары, БА мамлекеттери үчүн аларга коңшу жаткан КЭР бир катар олуттуу тобокелдиктерди шарттаган өлкө да болуп саналат. Бүгүнкү күндө бир катар изилдөөчүлөр белгилегендей, постсоветтик республикалар, алардын ичинде БА өлкөлөрү, Кытайдан келген демографиялык экспансия коркунучуна кириптер боло башташты.

Борбордук Азия жана Америка Кошмо Штаттары. СССР кулагандан кийин АКШнын БАдагы позициясы бир кыйла бекемделген. АКШнын БАдагы мамлекеттерге карата болгон тышкы саясий стратегиясы, жалпы жонунан, АКШнын өзүнүн стратегиялык приоритеттери менен кызыкчылыктарын эске алган геосаясий түшүнүмдөр менен карандай эле

прагматизмге сугарылган жоболорго таянат. Америка дайыма өз кызыкчылыктарын ишке ашырууга көмөк берген БАдагы күч балансын колдоо аракетин кылып келет.

АКШ Борбордук Азия мамлекеттери менен террорго, банги заттарга, коррупцияга каршы күрөшүү, адам укуктарын сыйлоо, граждандык коомчулукту калыптандыруу, басма сөз эркиндиги, чек аралардагы коопсуздук, адам сатуу, массалык ядролук куралдарды жок кылуу жана жалпы стабилдүүлүктү бекемдөө багыттарында иш алып барып келет.

Геосаясий борборлор болуп «маани-маңызы алардын күчү менен мотивациясынан эмес, геостратегиялык аракеттүү жактардын таасиринен көз каранды болгон мамлекеттер» эсептелишет. Көп жагынан геосаясий борборлордун маани-маңызы алардын географиялык абалы аркылуу аныкталат. Алардын географиялык абалы геостратегиялык аракеттүү жактардын ресурстарга ээ болуу максатында өтө бай маанилүү райондорду тескөөгө алуу планына макул болуу же болбоо ишинде өзгөчө ролду аткарат. Мындай өлкөлөр геосаясий аренада өзгөчө мааниге ээ мамлекеттин же чөлкөмдүн (региондун) калканы катары кызмат өтөй алышат. Мына Борбордук Азиядагы АКШнын кызыкчылыктарынын бири болуп дал ушул географиялык жайгашкан абалы да кошулат. Борбордук Азия мамлекеттери Казахстан, Кыргызстан, Тажикистан, Түркменистан жана Өзбекстандын жогоруда аты аталган геостратегиялык аракеттүү жактар жана геосаясий борборлорлордун дээрлик көпчүлүгүнүн так ортосунда же чектешип жайгашуулары бул регионду амбициясы кучтуу мамлекеттердин кызыкчылык чордонуна айлантпай койбойт.

Борбордук Азия жана Еврошериكتештик. Эгемендүүлүк жылдары Европа өлкөлөрү да БА чөлкөмүнө карата өз кызыгууларын ачык билдире баштаган. Бирок, алардын позициялары РФ жана АКШга салыштырмалуу бир кыйла сабырдуулугу жана мелүүн мүнөзү менен айырмаланат.

Еврошериكتештик мамлекеттери менен БА чөлкөмүнүн өз ара алакаларын активдүү өнүктүрүүгө тоскоол кылган бөгөт катары саясий-экономикалык пландагы төмөнкү факторлорду атоого болот:

- Европалык-БАлык маршруттун бардык узундуктарындагы транспорттук тарифтердин абдан жогору болушу;
- бул маршруттун айрым бөлүктөрүнүн өтө кооптуулугу;
- бул аймактагы бир катар мамлекеттер ортосундагы айрым карама каршылыктардын сакталып турушу.

Ошондой болсо да айрым европалык аналитиктердин пикиринде Еврошериктештиги Чыгыш Европа, Кавказ жана БА өлкөлөрүн интеграциялоо жана кооперациялоо идеяларына дайыма абдан кызыккандыгын жашырбай келет.

Борбордук Азия жана Иран Ислам Республикасы. Биринчи эле кезекте АКШ тарабынан БА чөлкөмүн изоляцияга алууну жана ага кысым көрсөтүүнү сактап туруунун шарттарында, бул чөлкөмдөгү геосаясий оюндардын дагы бир актёру болуп саналган ИИР да өзүнүн БАдагы экономикалык, саясий жана маданий таасирлерин күчөтүү аракеттерин

көрүп келет. Иран Россия, Европалык өлкөлөр, КЭР жана Индия менен өнөктөш байланыштарын орнотуп келет. Бул байланыштар Ирандын БАдагы окуяларга таасир көрсөтүү шанстарын бир кыйла өстүрөт.

Ошол эле учурда Иран жана анын салттуу түрдө атаандашы болуп калган коңшулары Пакистан, Сауд Аравиясы, ошондой эле Түркия мамлекеттеринин ортосундагы карама-каршылыктар четке кагылбай, дагы деле болсо сакталып турууда. Айтсак, Иран БА чөлкөмүндө пантүркизм идеялары кеңири жайылып кетишинен абдан чочулайт. Мындан сырткары, Иран Сауд Аравиясындагы ислам кыймылдары тарабынан колдоого алынган сунниттик фундаментализм БАда орноп калаарынан абдан коркот. Ошол себептен улам Иран БА өлкөлөрү менен узак мөөнөттүү мамилелерди курууну каалабайт. Ирандын мындай сактыгы анын саясатын прогноздоону кыйынчылыкка айландырат.

Борбордук Азия жана Түркия. Түркия постсоветтик БА мамлекеттеринин көз карандысыздыгын таанып, бул өлкөлөргө өзүнүн экономика, эркин соода жана демократия жаатындагы тажрыйбасы менен тең бөлүшүүнү ачык билдирген алгачкы өлкө болуп саналат.

Эгемендүүлүккө ээ болгон соң ошол кездеги жаңы президенттер баш болгон БАнын жогорку деңгээлдеги мамлекеттик жетекчилери эгемендикти чыңдоо, мамлекет куруу боюнча тажрыйба топтоо жана экономикалык жактан калыптануу максатында жогорудагы күчтөр менен активдүү тышкы байланыштарды түзүү аракетине киришкен. Мындай саясаттын табигый натыйжасында БА мамлекеттери бардык глобалдык жана аймактык уюмдарга мүчө боло баштаган. БАнын тышкы саясаттагы бул абалына анын географиялык жайгашкан орду кайсыл бир деңгээлде таасир берген десек жаңылышпайбыз. Эмне үчүн?

Түркия биринчилерден болуп постсоветтик БА мамлекеттеринин көз карандысыздыгын тааныса, БА өлкөлөрүнүн лидерлери бул чөлкөмдө бейдиний (светтик) мүнөздөгү мамлекеттик түзүлүш менен мелүүн исламды жана технологиялык модернизацияны өз ара айкалыштырган өнүгүүнүн түрк моделин киргизүү ниетин ачык билдирген эле. 90-жылдардын башындагы БАнын массалык маалымат каражаттарында мамлекеттик өнүгүштүн «түрк модели», анын артыкчылыгы жана оң жактары тууралуу идея активдүү чагылдырылып турган.

Борбордук Азия мамлекеттеринин ортосундагы чек ара маселелери деп аталган *үчүнчү параграфта* мамлекеттердин ортосундагы айрым чечилбеген көйгөйлүү алакалардын бири чек араны аныктоого жана иликтөөгө аракеттер жасалды.

Акыркы жылдардагы Кыргызстандын башка мамлекеттер менен чектеш чек араларындагы чыр-чатактуу кырдаалдардын негизги себеби мамлекеттик чегара сызыгынын аныкталбагандыгы (Өзбекстан жана Тажикстан Республикалары менен) жана юридикалык жактан таризделген чек араны (Кытай Эл Республикасы жана Казакстан Республикасы менен) коргоо тутумунун начардыгы болуп саналат. Кыргызстан ушул төрт мамлекет менен чектешет. Кыргызстан Кытай менен мамлекеттик чек ара тууралуу эки жолу

келишим түздү: биринчи келишим 1996-жылы, Бедел ашуусундагы макулдашылбаган участка кыргыз-кытай чегарасы жөнүндөгү келишимге кирбей калганда түзүлүп, экинчи жолу 1999-жылы Бедел участкасы боюнча кыргыз-кытай чек арасы тууралуу кошумча келишимге кол коюлган. 2001-жылы кыргыз-казак мамлекеттик чек арасы тууралуу келишимге кол коюлган, бирок Кыргызстандагы саясий ички татаал жагдайлардан улам, ошондой эле бул келишимди бекитүүгө оппозициянын каршы чыккандыгына байланыштуу келишим Кыргызстан менен 2008-жылы гана бекитилген.

Тажикстан жана Өзбекстан менен чек араны тактоо боюнча сүйлөшүүлөр өтө татаал жүрүп жатат. Кыргыз Эл Республикасы (1084,4 км) жана Казакстан Республикасы (1241,6 км) менен чек ара сызыгын юридикалык тариздөө процесси толук бүткөндүгүнө карабай, Тажикстан (450 км ашуун) жана Өзбекстан Республикалары (350 км ашуун) менен чектешкен чек ара сызыктарынын бир кыйла бөлүгү такталбаган бойдон калууда. Эгер Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстандын өкүлдөрүнүн ортосундагы сүйлөшүүлөрдө айрым участкалар аймак талашуу позициясынан туруп талкууланса, башкалары өз ара аймактык доолор болуп саналат. Кыргыз-өзбек жана кыргыз-тажик чек араларында учурда түзүлгөн кырдаал талаш аймакты көзөмөлдөгөн мамлекет иш жүзүндө аны тике же кыйыр түрдө ээлеп алууга же пайдаланууга бардык каражаттарды колдонууга умтулуп жаткандыгын көрсөтүүдө.

Тыянактар ошентип, кырдаалды талдоонун негизинде аймактын аталган чөлкөмдөгү төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдү белгилөөгө болот:

1. Кырдаал курчуган жерге дароо жетип келип, аны заматта чыр-чатакка айлантууга жөндөмдүү болгон эки тараптын тең чек арага тарапташ айылдардын жүздөгөн тургундарынын тез топтолуу коркунучу. Элди мындай психологиялык абалга айрым күмөндүү кишилер тараткан бийликтегилер жең ичинен сүйлөшүп алып жерлерди, жайыттар менен булактарды тиги тарапка берип жатат деген имиш-имиштери, ушак сөздөрү түйшүктүрүп жатат.

2. Эки тараптын тең чек арачыларынын бири-бирине салкын мамилеси. Бири-бирин эле эмес, жөнөкөй жарандарды да жактырбагандыктары байкалат. Ар бир тараптын чек арачылары чег ара тууралуу мыйзамды бузду деп шектелген кандай адам болбосун (мыйзам бузуунун оор-жеңилдигине карабай) атып салышы мүмкүн.

3. Өзбек анклавды Сохтун тегерегиндеги эки элдин жерлеринин чаташып калышы ар бир чектеш мамлекеттин аймактык бүтүндүгүнө коркунуч катары кабыл алына баштады. Калктын тынымсыз өсүп жаткандыгы, жер-суу ресурстарынын таңсыктыгы мында келечекте да чыр-чатактардын болуу мүмкүнчүлүгү жогору экендигин шарттайт.

4. Кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасы тууралуу келишимден кийин ишке ашырылууга тийиш болгон Сох анклавдынын чек араларынын режими жөнүндө келишимдер менен бир катарда чек араларды тактоо жана белгилөө иш-чаралары аяктаган соң бул региондогу этно-аймактык чыр-чатак чыңалуусу жумшарышы мүмкүн.

5. Жерге жайгаштыруу боюнча жергиликтүү кызмат өкүлдөрүнүн ортосунда өз ара түшүнүшүү деген бар, ошол чек ара кызматтарында жок болуп жатат.

6. Тараптардын чек ара кызматтарынын ортосунда өз ара аракеттешүү жол-жоболорун түзүп, чек ара чөлкөмүн (күзөттөр жана тосоттор менен бирге) куруу боюнча иштерди жүргүзүүдө жерге жайгаштыруу органдары менен чек арачылардын тыгыз кызматташуусун камсыздоо зарыл. Тажикстан Республикасынын Ворух анклав аймагындагы чек аралык чыр-чатактар Бул участкада чыр-чатактын даремети өтө жогору. Республика аралык кыргыз-тажик административдик чек араны түзүүнүн негизинде пайда болгон бул анклавдын тегерегиндеги жер-суу мамилелерине байланышкан чыр-чатактардын өрчүшү жана тереңдеши 1920-жылдардан башталып, азырка чейин уланып келе жатат.

Бийликтин жергиликтүү органдары, эл аралык уюмдар менен БӨУлар калктын ар түрдүү топторун көйгөйлөрдү тынч жол менен чечүү тажрыйбасы менен тааныштырган билим берүү программасын жүзөгө ашырууну улантышы зарыл.

Чек ара ишинде мыйзамдар менен эрежелердин, мунун ичинен эл аралык укуктар менен милдеттердин чегинде аракеттенүү. ӨР менен ТРнын чек араларынан өтүүнүн эрежелери жана жол-жоболору, чек арага чектеш чөлкөмдө экономикалык ишмердик жүргүзүү тартиби тууралуу калк арасында кабарлоо-түшүндүрүү иштерин жүргүзүүнү күчөтүү. Болуп өткөн жаңжалдарга адам укуктарынын бузулушу жаатында укуктук баа берүү.

Ааламдаштыруу шартында Борбордук Азияда Кыргызстандын эл аралык байланыштардагы приоритеттүү багыттары деп аталган үчүнчү бапта Кыргызстан ааламдаштыруу шартында Борбордук Азияда эл аралык байланыштардагы саясий-экономикалык мамилелердин айрым көйгөйлүү маселелери жана аларды чечүү мүмкүндүктөрүнүн айрым өнүттөрү илимий маанайда талданат.

Борбордук Азиядагы миграциялык абалга ааламдаштыруу процессинин тийгизген таасири деп аталган *биринчи параграфта* дөйөнүнүн салттуу деп аталган мамлекеттерин учурга ыңгайлаштыруунун мисалында Кыргызстан жана Борбордук Азия мамлекеттеринин өз ара алакаларындагы миграция процессине анализ жасалды.

Миграция аймактагы коопсуздук үчүн да зор таасирин тийгизүүдө. Жумушсуздук жогору, жашоо деңгээли төмөн болгон бул чөлкөмдө баңги заттарды жүгүртүүнүн, анын транзитинин, адамдарды соодалоонун, диний экстремизмдин жана сепаратизмдин жайылышы сыяктуу коркунучтар сакталып келет.

Кыргызстандын түштүгүн, Өзбекстандын чыгышын, Тажикстандын түндүгүн камтыган Фергана өрөөнүнүн орду өзгөчө. Бул чөлкөмдө жашаган адамдардын жыштыгы дайыма жогорку деңгээлде богон. Азыр ушул жерде 1 квадраттык километрде 360 киши жашайт. Салыштыруу ирээтинде айтсак, Индияда адамдардын жашоо жыштыгы 357 киши. Бул дегенибиз Ферганада адамдардын жыштыгы Өзбекстандын орточо

жыштыгынан 6 эсеге, Кыргызстандын орточо жыштыгынан 12 эсеге, ал эми Казакстандын орточо жыштыгынан 56 эсеге көп. Ошондуктан бүгүнкү конференциянын темасы Борбордук Азия үчүн өтө актуалдуу.

Миграция маселесинин Борбордук Азия өлкөлөрүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүгү - массалык эмгек миграциясы. СССР урагандан кийин Борбордук Азиядагы мамлекеттер социалдык-экономикалык курч кризиске дуушар болуп, алардагы эмгекке жарамдуу, социалдык активдүү адамдар массалык түрдө жумуш издеп кете баштаган, алардын агымы дүйнөнүн дээрлик бардык өлкөлөрүнө багыт алган. Бирок, негизинен мурда бир мамлекеттин курамына кирип, жалпы орток тарыхы бар, ошондой эле маданий, тилдик, жалпы менталдык жактан жакын болгон Россияны көздөй барышкан. Бул процесс жакынкы он жылда дагы уланаары күтүлүүдө.

Диаграмма 1

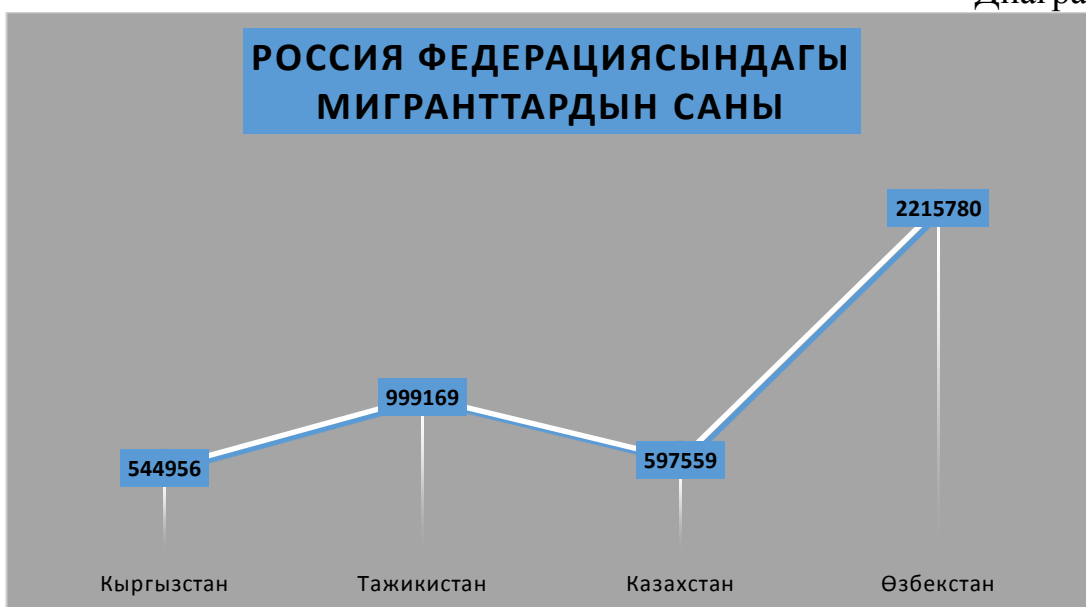

Диаграмма 2

Россия Федерациясында жашаган мигранттардын өз өлкөсүнүн жалпы калкынын санынын пайыздык бөлүгү

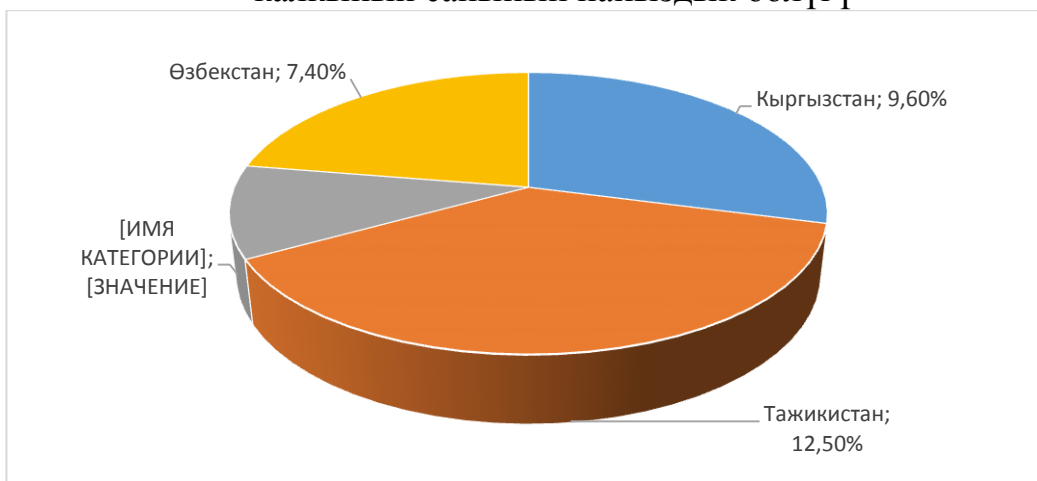

Диаграмма 3

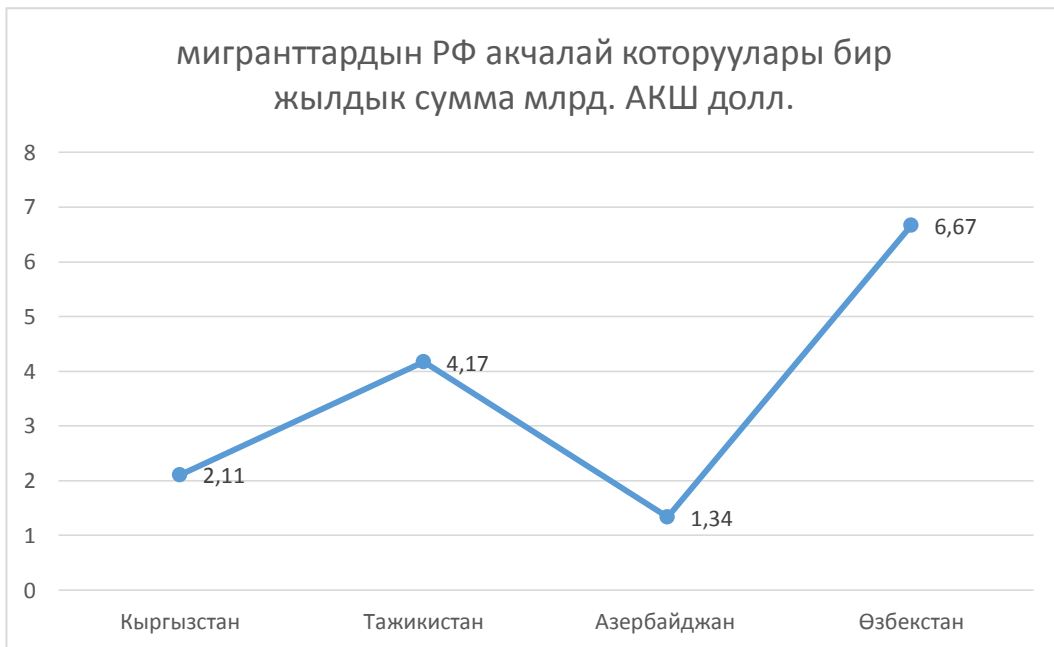
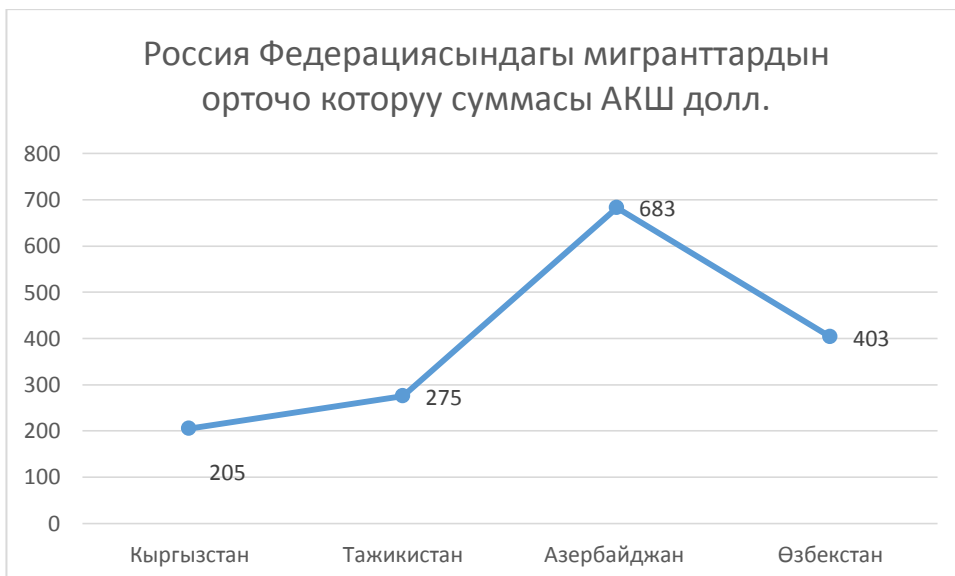

Диаграмма 4

Мыйзамсыз миграция татаал жана көп кырдуу кубулуш катары чагылдырылат. Көпчүлүк учурда өлкөнүн улуттук коопсуздугуна, криминалдык, социалдык кырдаалына, улуттар аралык мамилеге терс таасирин тийгизүүсү мүмкүн. Ошону менен катар эле карантиндик инфекциялык оорулардын (чума, ВИЧ, туберкулез ж.б) таралышы, эл аралык терроризмдин күчөшү, диний экстремизмдин жана наркотикалык бизнестин өсүүсү менен тыгыз байланышкан.

Мыйзамсыз миграция сапатсыз жана контрабандалык товарлардын жайылуусун шарттайт. Жалпысынан, эл аралык аналитикалык борборлордун миграция жөнүндө изилдөөсү боюнча, төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот:

Биринчиден, туруктуу жашаган мигранттар жергиликтүү коомдун социалдык-саясий жашоосуна активдүү катышышат. Ушуга байланыштуу,

мигранттарды кабыл алуучу өлкөлөрдө укуктук көйгөлөрдүн жаралуусуна себеп болот.

Экинчиден, мигранттар убакыттын өтүшү менен өздөрүнүн автономдук уюмдарын (негизинен диний жана маданий ассоциациялар) түзүүгө аракет кылышат. Автономиялык областтар жана уюмдар жергиликтүү саясий партиялар менен активдүү иш алып барышат.

Үчүнчүдөн, мигранттар өздөрүнүн укуктарын коргоо максатында ар кандай массалык иш чараларга катышышат. Мисалы, Европа союзундагы өлкөлөрдө дискриминация жана расизмге каршы манифестацияларды уюштуруп турушат.

Төртүнчүдөн, Европа өлкөлөрүндө акыркы жылдары иммигранттарды ички душмандар катары кабыл алышууда, бул көрүнүш улуттар аралык конфликттин келип чыгуусуна себеп болушу мүмкүн.

Бешинчиден, миграция реципиент өлкөлөрүндөгү саясий партиялардын ишмердүүлүгү таасирин тийгизет. Акыркы жылдары көп өлкөлөрдө иммигранттар тууралуу маселелер шайлоо алдында компаниялардын эн негизги пункттарына кирүүдө. Кээ бир Европа өлкөлөрүндө партиялар шайлоо учурунда антимиграциялык программаларынын же иш-аракеттеринин натыйжасында кошумча добуштарды алышат.

Алтынчыдан, көпчүлүк мигранттар укуктарынын бузулуусуна дуушар болот. Укук бузуулар рассалык, этникалык, диний дискриминация жана башка багытта болот. Ошондой эле жумушчулардын эмгек акыларынын кармалышы, эксплуатациянын ар кандай түрлөрүнө кабылышат. КМШ мамлекеттеринде мыйзамсыз миграция, ички жана тышкы миграцияны ошондой эле ушул областтагы көйгөйлөрдү жакшыртуу максатында улуттук миграциялык саясатты, көзөмөл системасын күчөтүү зарыл болуп саналат.

Ааламдаштыруу шартында Борбордук Азияда Кыргыз Республикасынын өз ара алакалардын приоритеттүү багыттары деп аталган *экинчи параграфта* өз ара алакалардын келечектеги багыттары талданды.

Дүйнөдөгү башка мамлекеттер сыяктуу эле Кыргызстан да өз алдынча мамлекет катары түзүлгөн күндөн тарта көз каранды эместигин, башкача айтканда улуттук коопсуздугун сактап калууга кам көрүп келет. Ааламдашуу шартында коопсуздукка коркунуч жаратуучу салтуу коркунучтар үчүн мамлекеттик чегаралар тоскоолдук боло албай калды. Эл аралык терроризм, саясий жана диний экстремизм, көмүскө наркобизнес, мыйзамсыз курал сатуу, айлана-чөйрөнү деградацияланышы, мигранттар жана качкындар сыяктуу трансулуттук көрүнүштөр мамлекет, анын коопсуздугу, улуттук баалуулуктар жана кызыкчылыктар сыяктуу салтуу көрүнүштөрдү өзгөрттү.

Кыргыз Республикасы Борбордук Азия мамлекеттери менен дипломатиялык мамилелерди орнотуунун башаты

№	Мамлекеттер	Дипломатиялык мамилелердин расмий башталышы
1	Туркменистан	(Бишкек, 09.10.1992-ж)

2	Казакстан Республикасы	(Алматы, 15.10.1992-ж)
3	Тажикистан Республикасы	(Бишкек, 14.01.1993-ж)
4	Республика Узбекистан	(Бишкек, 16.02.1993-ж)

Кыргызстандын учурдагы маанилүү тышкы саясий маселелери болуп:

1. Республикада тынчтыкты жана туруктуулукту, анын аймактык бүтүндүгүн сактоо; КМШ мамлекеттеринин катарнда саясат, экономика жана маданият тармактарында дүйнөлүк коомчулукка интеграциялануу;

2. Борбор Азияда жана КМШ аймагындагы улуттар аралык жана куралдуу жаңжалдарды тынчтык жол менен чечүү, аларды өз аймагына таралуусун жол бербөө, согуштук блокторго кошулбоо, бейтараптыкты сактоо;

3. Чектеш жайгашкан мамлекеттердин баары менен байыртадан келаткан мамилелерге аркылуу жакшы коңшулаштык мамилелерди сактоо;

4. Социалдык-экономикалык маселелерди чечүүдө, экономикалык реформаларды жүргүзүүдө зарыл болгон инвестиция, технологиялар, тажрыйба алуу үчүн бардык мамлекеттер менен өз ара пайдалуу кызматташууну өнүктүрүү;

5. Кыргыз Республикасы үчүн эл аралык соода жүргүзүү жана улуттук өндүрүштүн продукцияларын эл аралык рынокко чыгаруу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү;

6. Дүйнөлүк коомчулукта Кыргыз Республикасынын позициясын бекемдөө үчүн БУУ жана башка эл аралык уюмдарда ишти активдештирүү.

2018-жылы Коңшулаш мамлекеттерге болгон Кыргызстандын мамилеси аттуу темада 589 респондент катышкан он-лайн сурамжылоого төмөндөгүдөй жооп беришти [183].

Кайсы мамлекет менен Кыргызстан достук жана коңшулук мамилелерге ээ? – деген суроого: Казакстан – 46%; Кытай – 16%; Тажикистан – 1%; Өзбекистан – 2 %; Андай өлкө жок – 11%; Жооп бере албайм – 20%.

Кайсыл өлкөлөр менен кыргызстандын мамилеси акыркы кундөрү жакшы жакка өзгөрдү? – деген суроого: Казакстан – 16%; Кытай – 18%; Тажикистан – 2%; Өзбекистан – 28 %; Андай өлкө жок – 9; Жооп бере албайм – 23%.

Кыргызстан биринчиден кайсыл өлкө менен катнашты күчөтүш керек? - Казакстан – 28%; Кытай – 40 %; Тажикистан – 2%; Өзбекистан – 9 %; Андай өлкө жок – 4%; Жооп бере албайм – 14 %.

Региондун коопсуздугу үчүн Кыргызстан биринчи орунда кайсыл өлкө менен кызматташы керек? - Казакстан менен - 20%; Кытай менен - 26%; Тажикистан менен - 7%; Узбекистан менен - 23%; Андай өлкө жок - 5%; Жооп бере албайм – 15 %.

Маданият чойросундо, Кыргызстан биринчи орунда кайсыл өлкө менен кызматташы керек? - Казакстан менен - 48%; Кытай менен - 17%;

Таджикистан менен - 2%; Узбекистан менен - 6%; Андай өлкө жок - 8%; Жооп бере албайм – 16 %.

Экономика багытында, Кыргызстан биринчи орунда кайсыл өлкө менен кызматташы керек? - Казахстан менен – 16 %; Китай менен – 65 %; Таджикистан менен – 1 %; Узбекистан менен - 3 %; Андай өлкө жок – 4 %; Жооп бере албайм – 8 %.

Көйгөйлүү маанайдагы жалпы проблемалардын катарына чек-ара, дин маселелери, саясий жана социалдык маселелер катарында миграция кирээрин көрүүгө болот. Экономикалык маселелер, бир жагынан, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ички маселеси катары каралса дагы, эл аралык масштабга ээ маселе экени талашсыз. Өзгөчө, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы соода жана экономикалык иш-аракеттердин өнүгүшү үчүн темир жол жана кара жол сыяктуу натыйжалуу транспорттук тармактардын сапатын жогорулатуу, укуктук жана материалдык инфраструктуранын жетишсиздиги, өлкөлөр аралык чек ара маселелери жана БАДагы ички экономикалык интеграциянын жоктугу негизги тоскоолдуктардын катарында болуп саналат. Эл аралык деңгээлдеги маселелер менен катар Борбордук Азия өлкөнүн ортосунда чечиле турган, тилекке каршы, жеке менчикке негизделген ишканалардын деңгээлинде башталып, чыңалып олтуруп, мамлекеттик деңгээлге чейин жеткен айрым маселелер да бар. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн элдери ССРде чоогу, бир туугандай жашагандыктан, ошол стереотип менен бири-бирин бир тууган элдердей жакын көрүшөт.

Корутундуда изилдөөөнүн негизги натыйжаларын чагылдырган төмөнкүдөй бир катар тыянактар келтирилди:

Кыргызстан Борбордук Азия аймагында ааламдаштыруу шартында эл аралык мамилелер жыл өткөн сайын жаңы деңгээлге чыгып, улам жаңы багыттар менен толукталып келүүдө. Өзгөчө, ССРдин таркашы менен жылдан тарта байланыштар расмий бийлик өкүлдөрү тарабынан стратегиялык деп бааланууда.

Муну менен катар, маселелерди ачыкка чыгарбай, аларды изилдебей коюу узак мөөнөткө созулган байланыштардагы пайдага караганда зыянды көбүрөөк алып келээрин дүйнөлүк практика күбөлөйт. Анткени, эл аралык байланыштарда чечилбеген маселелер убакыттын өтүшү менен өөрчүп олтуруп, коомдун аң-сезиминдеги жаңы стереотиптердин келип чыгышына себеп болот.

Сунуштар:

1. Сырткы коркунучтар, тактап айтканда Орусияга карата колдонулуп жаткан санкциялар өлкөдөгү сатып алуучулардын суроо-талабын төмөндөтөт. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн мигранттары Россия Федерациясынын аймагында өз мамлекеттерине экономикалык, маданий кирешелер алмашуу учурунда сырттан келген күчтөр өз кедергисин тийгизбей койбойт. Олуттуу деңгээлде өнүккөн өлкөлөр менен салыштырганда бизде жемкорлуктун деңгээли жогору. Ошондуктан Борбордук Азия мамлекеттери менен биргелешкен программа иштеп чыгуу

керек. Транспарентүүлүк же ачык-айкындык жөнүндөгү багыт боюнча дагы олуттуу иш алып баруу керек.

2. ЕАЭБдин келишиминин беренелерин аткаруу боюнча тартипти жогорулатуу зарыл. Бул жерде жоопкерчиликтин деңгээли так көрсөтүлгөн эмес. Жоопкерчиликти төмөндөтүп алышыбыз мүмкүн болгон коркунучтар бар. Макулдашып, жоопкерчиликти иштеп, иш жүзүнө ашыруу керек.

3. Макроэкономикалык көсөткүчтөр боюнча оң динамикага чыгуу үчүн иш чараларды өз убагында чечүүгө аракет жасоо керек. Евразиялык экономикалык комиссиянын маалыматы боюнча, 2017-жылдын январь-февраль айларында 2016-жылдын январь-февраль айлары менен салыштырганда ИДӨнүн өсүүсү 1,9 %ды (бул көрсөткүч боюнча Белорусия алдыда), өнөр жай өндүрүшүнүн өсүүсү ушул жылдын январь-октябрь айларында 2016-жылдын январь-октябрь айлары менен салыштырганда 2,3%ды (кыйла олуттуу өсүш Армения менен Кыргызстанда), жүк ташуу – 2,7%ды (өзгөчө Орусия менен Белорусияда), жүргүнчүлөрдү ташуу – 7,1%ды (өзгөчө Кыргызстанда жана Орусияда), чекене сооданын айлануусу – 1,2%ды (Армения менен Казакстан алдыда) түзгөн.

4. Жалпы эмгек рыногунун ишин улантууда Борбодук Азия мамлекеттеринин эмгек миграциясын тездетүүнү камсыздоодо Россия Федерациясынын коопсуздук маселелринин талаптарын так, туура аткарууга шар түзүү зарыл. Бул тууралуу мигранттардын акча которууларынын өсүшү күбөлөндүрөт. Мисалы, Россиядан Кыргызстанга болгон акча которуулар 2017-жылдын 1-3 кварталында 2016-жылдын ушул эле мезгилиндеги которуулар менен салыштырганда 20% га, Казакстан менен Белорусияга – 17% га, Арменияга – 13 %га өскөн (Россия Федерациясынын Борбордук банкынын маалыматы боюнча).

5. Ошондой эле, 2018-жылы биримдик мындан ары дагы соода тоскоолдуктарын жоюу, нефти жана газдын жалпы рыногун түзүү, дары-дармектердин жана медициналык жасалгалардын жалпы рыногун жакшыртуу, товарларды көзөмөлдөө жана идентификациялоо системасын киргизүү, Биримдиктин транзиттик потенциалын кыйла натыйжалуу пайдалануу, Жибек жолу экономикалык байланышкан евразиялык транспорттук коридорду түзүү боюнча чоң иштерди жасоо керек.

6. Белгилүү болгондой, экономикалык биримдиктин негизги максаттарынын бири калктын жашоо деңгээлин көтөрүү, анын ичинде товарлардын, кызматтардын, капиталдын жана эмгек күчүнүн бирдиктүү экономикалык аймактын чегинде эркин айлануусун камсыз кылуу болуп саналат. Салыштырмалуу ЕАЭБди колдогондордун жогорку көрсөткүчү Казакстанда (76%) жана Кыргызстанда (83%), ал эми минималдуу көрсөткүчү Арменияда (50%) жана Белорусияда (56%) белгиленген. Интеграциялык процесстердин жыйынтыгы узак мөөнөттөгү келечекте сезилиши мүмкүн, ошол эле учурда ЕАЭБге ишенгендердин үлүшү калыс же терс мамиле кылгандарга караганда кыйла жогору. Качан гана элдин жашоо-турмушунун сапаты өзгөрө баштаса, качан ага тигил же бул институт же механизм алардын жашоосун чынында өзгөртсө, интеграцияны калктын

деңгээлинде колдоо күч алат. Ошол себептен, жалпы илимий сурамжылоолорду элдин арасында мал-маалы менен изилдөө, мониторинг жүргүзүү зарыл.

7. Бирдиктүү интеграцияланган Евразиялык электрондук эмгек биржасын жана жумушчуларга бирдиктүү квалификациялык талаптарды иштеп чыгуу маселеси келип жетти. Борбордук Азия мамлекеттерде эмгектенип жүргөндөрдү пенсия менен камсыз кылуу системасын түзүү. Ушул жана башка демилгелер бирдиктүү экономикалык мейкиндикти өнүктүрүүгө, эмгекчи күчтөрдүн эркин жылып жүрүүсүн камсыз кылуучу иштей турган механизмдерди түзүүгө убакыт келди.

8. Көп жылдык тажрыйба көрсөткөндөй, чек аралардыгы чыр-чатактарды жана жаңжалдарды өз убагында чечүү үчүн коопсуздукка коркунуч туударган жерлердин көйгөйлөрүн мамлекеттик деңгээлде тараптардын талаптарын эске алуу менен чечүү зарыл.

9. Борбордук Азия өлкөлөрдүн мамлекеттик органдарына, коомдук уюмдарына жана диний ишмерлерине кайрылып, төмөнкүлөргө чакырабыз: диний чөйрөдөгү процесстерди жөнгө салуу боюнча мамлекеттердин эл аралык кызматташуусун жана тажрыйба алмашуусун кеңейтүү керек; ислам изилдөөлөрүнүн илимий борборун түзүүгө, имамдардын, теологиялык окуу жайлардын, ошондой эле диний чөйрөдө иштеген аялдардын жана жаштардын уюмдарынын ортосундагы тажрыйбаны алмашуу практикасын кеңейтүү; мамлекеттердин коомдук турмушунда Исламдын гуманисттик баалуулуктарын жайылтуу үчүн жалпыга маалымдоо каражаттары менен активдүү өз ара иштешөө; радикалдык жана экстремисттик көз карашты карманган, ошондой эле терроризмге жана зордук-зомбулук иш-аракеттерине үндөгөн ар кандай топтордун же адамдардын кандай гана болбосун баш калкалоо жайларын, маалымат айдыңын жана саясий колдоону алуусун (камсыз кылууну) болтурбоо биргелешип иштөө.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылды:

1. Кыргызстан в условиях глобализации // Вестник КГУ имени И. Арабаева. Научно- педагогический периодический журнал 2014. 181 б. 102-105 С.
2. Национальная безопасность Кыргызстана в условиях глобализации // Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан. Алматы– 2014. 109-111 С.
3. Сотрудничество Кыргызстана с КНР как стратегический приоритет внешней политики // Наука, техника и образование. 2016. № 1 (19). Научно- методический журнал. Москва. 164-167 С.
4. Китайская Внешняя политика в Центральной Азии: новые тенденции // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 2, 2016 Бишкек. 110-112 С.
5. «Кыргызстан и Таможенный Союз: последствия и перспективы» // «Вестник современной науки» 2016. № 5.

6. Эки тараптуу кыргыз - өзбек алакаларынын учурдагы актуалдуу маселелери// Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 2, 2018 Б., 110-112 С.
7. Кыргызстандын Россия Федерациясы менен эки тараптуу мамилелери// Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 2, 2018 Б., 230-232 С.
8. Основные направления политики Кыргызской Республики в ЦА// Научно-методический и теоретический журнал, Самара, Социосфера №2, 2018.

Конгайтиева Гульжаз Анарбековнанын «Кыргызстан жана Борбордук Азиянын геосаясий процесстери ааламдашуу шартында» 23.00.02 – саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясий илимдердин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: ааламдашуу, геосаясат, геосаясий кызыкчылыктар, мамлекеттер ортосундагы алакалар, эл аралык кызматташтык, интеграция, инвестиция, саясий стратегия, саясий прогноз ж.б.

Изилдөөнүн объектиси – Борбордук Азия өлкөлөрүнүн (Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Түркменистан, Тажикистан) ааламдашуу шартындагы геосаясий процесстери.

Изилдөөнүн предмети – КРнын Борбордук Азия өлкөлөрү менен өз ара алакаларынын комплекстүү тармактары, көйгөйлөрү жана приоритеттүү багыттары.

Изилдөөнүн негизги максаты: ааламдашуу мезгилиндеги Борбордук Азия чөлкөмүндө Кыргызстандын геосаясий процесстериндеги абалына комплекстүү, системалуу талдоо жүргүзүү жана келечектеги приоритеттүү өнүгүү багыттарына сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизин саясий тарых, социология жана колдонмо саясат таануу илимдеринин чектешкен жеринде жайгашкан системалуу анализ методу, компоративдик изилдөө, документтерди анализдөө методу, экспликативдик методдун элементтери (контент-анализ жана ивент-анализ), прогностикалык методдун элементтери сыяктуу илимий методдор колдонулду.

Алынган жыйынтыктар жана анын жаңылыгы: Автор диссертациялык ишинде советтик, постсоветтик республикалардын жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн эмгектерине таянуу ааламдашуу шартында Кыргыз Республикасынын Борбордук Азия алкагындагы геосаясий процесстеринин учурдагы абалы изилденип, илимий анализ жүргүздү. Аны менен катар көз карандысыздыкка ээ болгон алгачкы жылдардан тартып эле Кыргызстан менен Борбордук Азиядагы мамлекеттердин, алардын ичинде Кыргыз Республикасынын ортосундагы тышкы саясий ишмердүүлүктүн негизги багыттарын белгиленип, негизги көйгөйлүү маселелерин аныктап, эл аралык аренадагы орду менен ролун аныктоо процесстери тынымсыз өнүгүп турганын баса белгилейт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: диссертациянын жыйынтыктары диссертант тарабынан сунуш кылынган корутундулар саясат таануу, эл аралык мамилелер, социалдык философия, боюнча дарс окуу жана окуу куралдарын даярдоо процессинде, ошондой эле мамлекеттер аралык конкреттүү социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү прогноздоодо жана анализдөөдө колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Конгайтиевой Гульжаз Анарбековны по теме «Геополитические процессы в Кыргызстане и Центральной Азии в условиях глобализации 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии на соискание ученой степени кандидата политических наук

Ключевые слова: глобализация, геополитика, геополитические интересы, сношения между государствами, международное сотрудничество, интеграция, инвестиция, политическая стратегия, политический прогноз и др.

Объект исследования: Геополитические процессы стран Центральной Азии (Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан) в условиях глобализации.

Предмет исследования: Взаимодействие со странами Центральной Азии их комплексные сферы, проблемы и приоритетные векторы.

Основная цель исследования: Проведение комплексного, системного анализа и разработка приоритетных направлений развития геополитических процессов Кыргызстана в регионе Центральной Азии в условиях глобализации.

Теоретико-методологическую основу исследования составили политическая история, системный анализ методов, которые находятся на стыке наук социологии и прикладной политологии, корпоративное исследование, анализ методов документации, элементы экспликативных методов (контент-анализ и ивент-анализ), научные методы подобные элементы прогностических методов.

Основные положения и их новизна: Автор в своей диссертационной работе на основе трудов отечественных, советских, постсоветских республик и зарубежных исследователей провел научное исследование изучая текущих геополитических процессов Кыргызстана в рамках Центральной Азии в условиях глобализации. Вместе с этим подчеркивает с первых годов получения независимости основные векторы внешнеполитической деятельности Кыргызстана особо подчеркивая определение их основных проблемных вопросов, постоянного развития процессов определения места и роли на международной арене

Практическое значение исследования: Положения диссертации и выводы диссертанта могут быть использованы на лекциях по политологии, международных отношений, социальной философии и при подготовке учебных материалов, а также при прогнозе и анализе межгосударственных конкретных социально-экономических проблем.